

ПРЕТОРІЙ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ХЕРСОНІ

У статті проаналізовано значення терміна «преторій» (πραΐτωριον), брану якого було споруджено у 1059 р. стратигом Херсона Левом Аліатом. Ймовірно, «преторієм» називали укріплення у північно-східній частині цього міста, тепер відоме як «цитадель».

Середньовічний напис, у якому йдеться про «преторій» (πραΐτωριον), було відкрито у 1894 р. К.К. Косцюшко-Валюжиничем і згодом видано В.В. Лагишевим¹. Дослідники неодноразово намагалися ототожнити цей документ зі спорудами, відкритими на городищі під час археологічних розкопок. Для того щоб локалізувати «преторій» на карті середньовічного Херсона, спочатку слід з'ясувати значення цього терміна у джерелах X—XI ст. Не зайвим буде також означити особливості адміністративного устрою візантійської Таврики на той час, які, у свою чергу, були зумовлені загальними тенденціями адміністративного розвитку імперії.

Друга половина X—XI ст. стали часом змін в адміністративному устрої Візантійської імперії. Раніше основною військово-адміністративною одиницею імперії був округ (фема) під управлінням спеціального воєначальника (стратиґа), який мав усю необмежену військову і цивільну владу на дорученій йому території². У X ст. в імперії виникають численні адміністративно-територіальні округи, що також називалися фемами, але відрізнялися від традиційних структур обмеженими розмірами та функціями. Нові феми склалися, як правило, з одного міста та його найближчих околиць. Декілька дрібних фем зазвичай були об'єднані в одну велику на чолі з намісником — стратиґом, катепаном чи дуксом; від цього походять інші назви великих округів — катепанати або дукати. Основним завданням малих фем була організація стягнення податків та мита, тоді як оборонна функція була чи не єдиним завданням великих фем³.

За імператора Феофіла (829—842) у Тавриці було створено фему, яка з середини IX ст. називалася фемою Херсона⁴. До її складу входили міста Херсон та Боспор⁵, південно-західна частина півострова — Клімати або Готія⁶, а в часи найбільшого розквіту її північно-західні кордони сягали гирла Дніпра⁷. У другій половині X ст. адміністративно-територіальна структура візантійських володінь у Тавриці змінилася. Так, в імперському табелі про ранги (тактиконі) 934—944 рр. візантійських чиновників Таврики репрезентовано єдиним стратиґом Херсона⁸, а в наступному тактиконі 971—975 рр. поряд з цим чиновником з'являється стратиґ Боспора⁹. Отже, між 934 та 975 рр. зі складу феми Херсона в самостійний адміністративно-територіальний округ було відокремлено фему Боспора. Ще одним свідченням щодо цієї реформи є печатка стратиґа Боспора кінця X — початку XI ст.¹⁰. Після цього новий військово-адміністративний округ було засновано в Сугдеї¹¹. Відомо три печатки стратиґа Сугдеї XI ст.¹². У херсонському написі 1059 р. намісника феми названо «стратиґом Херсона та Сугдеї»¹³. Судячи з відсутності стратиґа Сугдеї у візантійському табелі про ранги 971—975 рр., фему Сугдеї було створено між 971 та 1059 рр.

Зі змісту напису 1059 р. можна з'ясувати, що в Херсоні існував «преторій», залізну браму котрого було збудовано стратиґом Херсона та Сугдеї Левом Аліатом (Ἐγένοντο αἱ πόρται τοῦ πραΐτωρίου σιδηραί... διὰ Λέοντος πατρικίου καὶ στρατηγού Χερσῶνος καὶ Σουγδαίας τοῦ Αλιάτου...) ¹⁴. На думку В.В. Лагишева, у цьому контексті πραΐτωριον означає палац правителя провінції, тобто стратиґа¹⁵. О.Л. Бертьє-Делагард, не розглядаючи прямо питання про преторій, припустив, що згадана у написі залізна брама знаходилась у середині 18-ї куртини та об'єднувала так звану цитадель Херсона з містом (рис. 1, 2)¹⁶. Як свідчать розкопки І.А. Антонової, у період середньовіччя на цьому місці існувала не бра-

ма, а лише вузька хвртка ». Проаналізувавши залишки великого громадського комплексу, гіпотетично — адміністративного центру феми в цитаделі, І.А. Антонова припустила, що «преторієм» називали або цю споруду, або браму до цитаделі, що зберегла таку назву з римської доби¹⁸. Проте інші дослідники вважають, що «преторієм» називали середньовічну адміністративну будівлю в цитаделі, можливо резиденцію стратигів¹⁹. Отже, у більшості дослідників немає сумнівів щодо зв'язку херсонського «преторія» з укріпленням у південно-східній частині городища, так званою цитаделлю, тим більше, що напис було знайдено неподалік від цього місця, «із зовнішнього боку оборонних мурів»²⁰. Утім, існує й інший погляд.

На думку Н.М. Богданової, «преторій» — ділянка міста, де знаходилась резиденція стратига, інших візантійських чиновників та солдатів. Частиною «преторія» був розкопаний в центрі городища комплекс споруд з термами та водосховищем (рис. 1, 1)²¹. Підставою для такого висновку стало зарахування цих монументальних будівель громадського характеру до IX—XIII ст.²². Проте нещодавні археологічні дослідження басейну виявили, що цей комплекс було засипано у першій половині IX ст.²³.

Виходячи з того що єдиного погляду на місце «преторія» в Херсоні не існує, треба звернутися до аналізу значення цього терміна в джерелах. Грецьке слово *προατὸριον* утворено від латинського *praetorium*. З плином часу сенс цього терміна змінювався. Одне з його основних значень — намет або штаб римського воєначальника, а згодом — комплекс службових і побутових споруд у центрі римського військового табору. У перші століття нашої ери поняття *praetorium* означало тільки приміщення для життя, дозвілля та свят старших офіцерів; службові приміщення мали назву *principium*²⁴. За візантійських часів слово *προατὸριον* набуло нового значення, яке найдоцільніше трактувати як «цитадель». Такого висновку дійшов А. Гію після вивчення комплексу археологічних, епіграфічних та наративних джерел, пов'язаних з іншим візантійським провінційним містом — Барі.

У середньовічному Барі «преторієм» (*προατὸριον*) називали укріплення в центрі міста, посередині якого знаходилися резиденція намісника, його штаб, казарми та в'язниця²⁵. Беручи до уваги це спостереження, місце херсонського преторія на плані міста (рис. 1) відшукати не так уже й важко. Певно, так називали

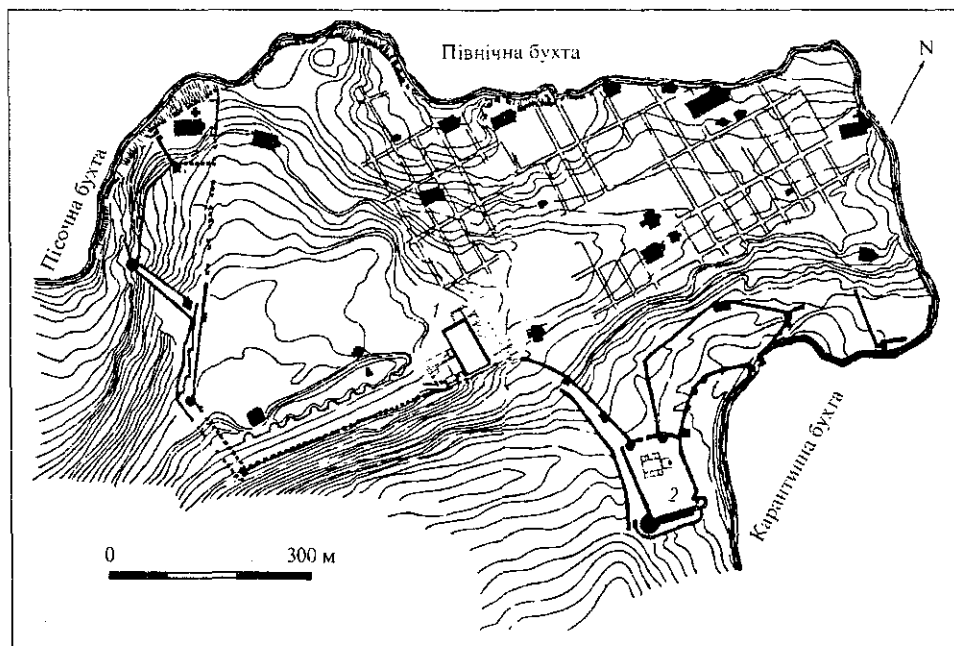

Рис. 1. План Херсонського городища: 1 — «комплекс з басейном»; 2 — «цитадель» із фемним будинком»

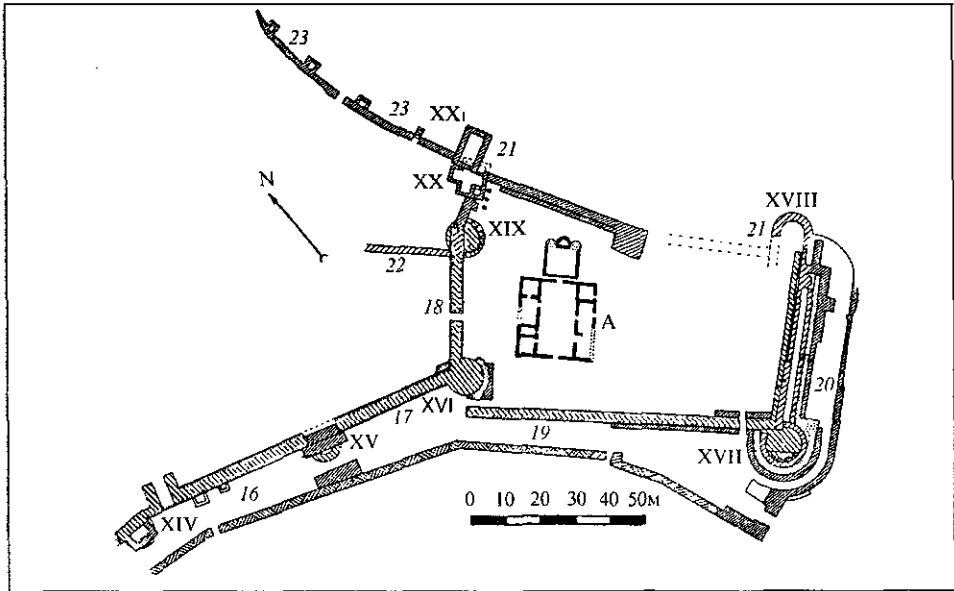

Рис. 2. План Херсонської «цитаделі»: XIV—XX — вежі; 16—23 — куртини; А — «фемний будинок»

всю південно-східну частину міста, тепер відому як «цитадель» (рис. 2, 3). Щоправда, на відміну від Барі, херсонський преторій був розташований не в центрі міста, а на його південно-східній околиці, у стратегічно важливому районі — біля порту. У пізньоантичний період тут знаходився римський гарнізон Херсонеса. Розкопками зафіксовано залишки казармених приміщень, терм та інші будівлі, але питання про їх функціональне призначення залишається дискусійним. Інфраструктура комплексу охоплювала також резиденцію командира гарнізону, штаб, табірний майдан і господарські приміщення²⁶. У IX ст. тут було збудовано великий громадський будинок, можливо резиденцію стратига фемі²⁷.

Слід підкреслити, що укріплення у північно-східній частині Херсона в середні віки, безумовно, мало винятково військово-адміністративне призначення. Так, 18-та куртина відокремлювала його від міста; тут немає житлових будинків, а тільки споруди громадського характеру.

Отже, аналіз «напису Лева Аліата» дає змогу виявити, що у фемний період південно-східну частину Херсона називали «преторієм» (πραιτωριον). До середньовічного херсонського преторія вели дві хвіртки та одна брама, улаштована всередині приморської 21-ї куртини²⁸. Імовірно, саме в цьому разі стратиг Лев Аліат спорудив залізну браму.

На розкопаній частині херсонського преторія IX—XI ст. відкрито центральний адміністративний комплекс (можливо, резиденцію візантійського намісника), до якого входили два будинки, розділені внутрішнім двором, та невелика церква. Уздовж мурів фортеці було розташовано будівлі господарського призначення. І.А. Антонова припускає, що у зв'язку зі змінами у комплектації візантійської армії найбільшу в ті часи частину херсонської цитаделі (преторія) було перетворено на незабудовану площу — плац для проведення військових занять із фемним ополченням²⁹. Проте такий погляд навряд чи правильний. Справа в тому, що звичайна кількість війська однієї фемі становила 3—4 тис. людей³⁰. Вишикувати їх на порівняно невеликій території херсонської цитаделі, мабуть, і було можливо, але власне для занять у такому випадку місця не залишалось. Виходячи з цього, стройовка підготовка ополчення фемі Херсона, швидше за все, могла відбуватися за мурами міста.

У 1066 р. у джерслах з'являється назва посади нового херсонського чиновника — *катепан*³¹. Беручи до уваги епіграфічні дані, можна припустити, що посаду катепана було введено в Херсоні у 1059—1066 рр. У X—XI ст. «катепанами» називали різних офіцерів візантійської армії та флоту. У цьому разі йдеться про катепана (κατεπάνω) провінційної армії, тобто про посаду, рівнозначну «дук-

Рис. 3. Сучасний вид на північну частину середньовічного преторія Херсонеса з адміністративною будівлею

су» (δοῦξ). Так називали намісника великого адміністративного округу, до якого входило декілька малих фем. Головним завданням намісника було підтримання безпеки дорученої йому адміністративної структури³². Отже, після того як у другій половині X — першій половині XI ст. у Тавриці виникли феми Боспора та Сугдеї, Візантія зробила спробу централізувати свої північні володіння. Першим етапом стало об'єднання повноважень стратигів Херсона та Сугдеї в руках однієї особи (напис 1059 р.), а на другому етапі, між 1059 та 1066 рр., було засновано катепанат, до якого увійшли три таврійські феми.

Назва нової адміністративної одиниці поки що невідома. Очевидно, вона мала назву «катепанат Херсона», тому що, по-перше, давньоруські джерела пов'язують катепана саме з Корсунем (Херсоном)³³, а по-друге, центр візантійських володінь у Тавриці завжди знаходився в Херсоні. Наприклад, коли імператор Феофіл вирішив заснувати у Тавриці фему, він призначив стратига саме до Херсона³⁴. Про це наочно свідчить і вищенаведений аналіз напису 1059 р.

Існування Херсона як центру катепанату ставить питання про те, як ця подія відбулася на посаді місцевого стратига. Існують дві можливі інтерпретації: або посаду катепана було створено замість посади стратига Херсона, або Херсон зберіг свого стратига як підлеглого катепану. Друга гіпотеза здається більш вірогідною, оскільки вона краще співвідноситься із загальними принципами розвитку візантійських округів від феми до катепанату. Приклад такого розвитку можна було знайти на півдні Апенінського півострова, де в другій половині X ст. існував катепанат Італії, що об'єднував феми Лангобардії, Луканії та Калабрії. Центром і катепанату, і феми Лангобардії було одне місто — Барі³⁵. Здається, до 60-х років XI ст. намісником візантійського Криму був катепан, якому підпорядковувались три адміністративні округи: Херсон (із південно-західною Таврикою), Боспор та Сугдея. Резиденція катепана була розташована у Херсоні. Фемами Херсона, Боспора та Сугдеї, які увійшли до структури нового військово-адміністративного округу, керували їхні власні стратиги, які певною мірою були підлеглими катепана.

Підіб'ємо підсумки. Феми Херсона, Боспора та Сугдеї, які з'явилися в IX—XI ст., у 1059—1066 рр. було об'єднано в єдину структуру на чолі з катепаном. Ймовірно, з того часу повноваження стратигів фем були обмежені громадською сферою, а на катепана Херсона було покладено організацію оборони візантійських володінь у Тавриці. За традицією, резиденція цього чиновника була розташована в Херсоні. Укріплення в південно-східній частині цього міста, де знаходилась інфраструктура, пов'язана з діяльністю візантійської адміністрації Таврики, називали преторієм (πραιτόριον). Відтепер ця частина городища відома як «цитадель».

¹ Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896. — № 8.

² Ostrogorsky G. History of the Byzantine State. — New Brunswick, 1969. — P. 97, 98, 133, 134; Ahrweiler H. Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe — XIe siècles

Bul. de Correspond. hellénique. — 1960. — 84; reprint, in *eadem*. Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance. — London, 1971. — P. 10—13; *Ahrweiler H.* Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe — XVe siècles. — Paris, 1966. — 22—31; *Obolensky D.* The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500—1453. — New York, 1971. — P. 75, 76; *Haldon J.* Recruitment and consumption in the Byzantine Army c. 550—950. — Vienna, 1979. — P. 41—83; *Kaegi W.E.* Byzantine military unrest, 471—843: An interpretation. — Amsterdam, 1981. — P. 174—180; *Treadgold W.* Byzantium and Its Army, 284—1081. — Stanford, 1995. — P. 24, 172—177; *Успенский Ф.И.* История Византии. — М., 1996. — Т. 1. — С. 504—511.

³ *Ahrweiler H.* Recherches... — P. 81—88; *Oikonomidès N.* L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle // TM. — 1976. — Vol. 6. — P. 141—150; *Cheyne J.-C.* Du Stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle // TM. — 1985. — Vol. 9. — P. 181—194; *Cheyne J.-C.* La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène // ЗРВИ. — 1991. — Т. 29—30. — С. 61—74; *Kühn H.-J.* Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organization der Tagmata. — Wien, 1991. — S. 158—170.

⁴ Про призначення першого стратига до Херсона при Феофілі: *Константин Багрянородний*. Об управленні імперією. — М., 1989. — С. 172, 173; *Продолжатель Феофана*. Жизнеописание византийских царей. — СПб., 1992. — С. 56; *Ioannus Scylitzas*. Synopsis historiarum / Ed. J. Thurn. — Berlin, 1973. — S. 73; *Georgius Cedrenus*. Synopsis / Ed. Immanuel Bekker. — Bonn, 1838. — Vol. 2. — P. 129, 130. Хоча термін $\theta\epsilon\mu\alpha$ Херсона єдиний раз з'являється в джерелі X ст. (*Constantinus Porphyrogenitus*. De provinciis regni byzantini / Ed. et comp. Fr. Tafel. — Tübingen, 1847. — P. 9), у IX ст. стратиг (στρατηγός) — це завжди військовий правитель феми, а тому очевидно, що фему було засновано імператором Феофілом (*Васильєвський В.Г.* О построєнні крепости Саркел // ЖМНП. — 1889. — Окт. — С. 273—289). Про назву феми та її перейменування далі див: *Nesbitt J.* Oikonomidès N. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. — Washington, 1991. — Vol. 1. — P. 182; *Цукерман К.* К вопросу о ранней истории феми Херсона // Бахчисар. истор.-археол. сб. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 316—320.

⁵ *Photius patriarchus Constantinopolitani*. Epistulae et amphilogiae / Ed. V. Laourdas, L.G. Westerink. — Leipzig: V.G. Teubner, 1983. — Vol. 1. — P. 132; *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 222.

⁶ На думку К. Цукермана, клімат входили до складу феми тільки в перші роки її існування, а до середини IX ст. Візантія втратила контроль над нею, і територію феми було скорочено до Херсона (*Цукерман К.* К вопросу... — С. 316, 317, 320). Цей погляд суперечить відомим особливостям візантійської фемної системи, визначною рисою якої було відокремлення армії від міста (*Ostrogorsky G.* History... — P. 97, 98, 133, 134, 193—195; *Ahrweiler H.* Recherches... — P. 10—13; *Obolensky D.* The Byzantine... — P. 75—78; *Haldon J.* Recruitment... — P. 41—83; *Kaegi W.E.* Byzantine... — P. 174—180; *Treadgold W.* Byzantium... — P. 24, 172—177; *Treadgold W.* The Byzantine Revival, 780—842. — Stanford, 1998; *Успенский Ф.И.* История... — С. 504—511). Слід ураховувати, що населення Херсона в досліджуваний період, певно, не перевищувало 6—7 тис. осіб (*Якобсон А.Л.* О численности населения средневекового Херсонеса // ВВ. — 1961. — 19. — С. 161), отже, набрати з його мешканців 3—4 тис. стратигів, що було звичайною кількістю армії однієї феми (*Ahrweiler H.* Recherches... — P. 34; *Кучма В.В.* «Тактика Льва» как исторический источник // ВВ. — 1972. — 33; репринт. в *idem*. Военная организация Византийской империи. — СПб., 2001. — С. 273; пор. *Treadgold W.* Byzantium... — P. 75—86), можливо. За археологічними даними, у другій половині IX ст. на кількох фортецях кліматів запроваджували значні будівельні роботи під керівництвом візантійських офіцерів. Це фортеці Ескі-кермен, Бакла, можливо — Мангуп: ще одне укріплення було споруджено на плато Сюрень (*Айбабин А.И.* Основные этапы истории городища Эски-кермен // МАИЭТ. — 1991. — Вып. 2. — С. 47, 48; *Сазанов А.В.* К хронологии цитадели Баглинского городища IX—XI вв. // Проблемы истории и археологии Крыма. — Симферополь, 1994. — С. 56; *Герцен А.Г.* Крепостной ансамбль Мангупа // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1. — С. 134, 137, 138; *Айбабин А.И.* Этническая история... — С. 216—219. У будь-якому випадку із писемних джерел другої чверті — середини X ст. виходить, що Південно-Західний Крим належав Візантії (*Константин Багрянородний*. Об управленні... — С. 36, 37; *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X века. — М.; Иерусалим, 1997. — С. 141; *Айбабин А.И.* Этническая история... — С. 227). Відомі печатки турмарху (тобто правителя турми — адміністративно-територіального підрозділу феми) Готії другої половини X ст. (*Алексеевко Н.А.* Готия в структуре византийской административной системы в Таврике во второй половине X века // ХСБ. — 1998. — Вып. 9. — С. 233).

⁷ *Ahrweiler H.* Les Relations entre les Byzantines et les Russes au IX siècle // Bul. d'Information et de Coördination de l'Association des Etudes Byzantines. — 1971. — Vol. 5; reprint, in *eadem*. Byzance: le pays et les territoires. — London, 1976. — P. 53.

* *Oikonomides N.* Les listes de presence byzantines des IXe et Xe siècles. — Paris, 1972. — P. 246, 247.

⁹ *Ibid.* — P. 266—269.

¹⁰ *Зайбт Н., Зайбт В.* Печати стратигов византийской фемы Херсона // АДСВ. — 1995. — Вып. 27. — С. 95.

¹¹ *Статут* Сугдеї до середини XI ст. незрозумілий. З одного боку, немає ніяких свідчень про те, що це місто стало частиною візантійських володінь у Тавриці раніше. Гіпотеза І.А. Баранова про те, що в X ст. в Сугдеї було засновано фему Егейського моря (*Баранов І.А.* Таврика в епоху раннього середньовіччя (салтово-маяцька культура). — Київ, 1990. — С. 154) не переконлива (див.: *Oikonomides N.* Les listes... — P. 358). З іншого боку, стратегічне положення Сугдеї між Боспором та південно-західною Таврикою змушує припустити, що візантійці щонайменше спробували взяти її під свій контроль набагато раніше XI ст. На території Сугдеї знайдено безліч візантійських печаток (*Sandrovskaja V.S.* Die Funde der byzantinischen Bleisiegeln in Sudak // SBS. — 1993. — Vol. 3. — S. 85; *Баранов І.А., Степанова Е.В.* Церковная и военная администрация византийской Сугдеи // Археология Крыма. — 1997. — Т. 1, вып. 1. — С. 83, 85; *Степанова Е.В.* Судакский архив печатей // Археология Крыма. — 1997. — Т. 2, вып. 2. — С. 171). Оскільки легенди цих печаток не фіксують чиновників адміністрації Сугдеї, вони з'явилися в місті внаслідок торговельних контактів. Знахідка на території городища свинцевих заготовок для печаток (*Степанова Е.В.* Судакский архив... — С. 171) означає, що тут жили чиновники, котрі використовували заготовки для виготовлення власних молівдовулів. Датувати заготовки неможливо. Отже, немає прямих даних про те, що Сугдея ввійшла до складу візантійських володінь у Тавриці до середини XI ст.

¹² *Баранов І.А., Степанова Е.В.* Церковная и военная администрация... — С. 86.

¹³ *Латышев В.В.* Сборник... — № 8.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.* — С. 19.

¹⁶ *Бертье-Делагард А.Л.* О Херсонесе. Крестообразный храм. — Крещальня. — Крепостная ограда. — СПб., 1907. — С. 145.

¹⁷ *Антонова И.А.* Юго-восточный участок оборонительных стен Херсонеса. Проблема датировки // ХСб. — 1996. — Вып. 7. — С. 118.

¹⁸ *Антонова И.А.* Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму. 1993 год. — Симферополь, 1994. — С. 27; у подальшому від атрибуції брами як преторія дослідник відмовився: *Антонова И.А.* Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму. 1994 год. — Симферополь, 1997. — С. 23.

¹⁹ *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.А.* Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000. — С. 537, 538.

²⁰ *Латышев В.В.* Сборник... — С. 16; ср.: *Бертье-Делагард А.Л.* О Херсонесе... — С. 145.

²¹ *Богданова Н.М.* Херсон в X—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — М., 1991. — Вып. 1. — С. 92, 150, прим. 34.

²² *Пятышева Н.В.* Раскопки Государственного исторического музея в Херсонесе // Экспедиции Государственного исторического музея. — М., 1966. — С. 4, 5; *Пятышева Н.В.* Раскопки Государственного исторического музея в Херсонесе // Там же. — 1969. — С. 142—156.

²³ *Седикова Л.В.* Столовая посуда первой половины IX в. из засыпи водохранилища в Херсонесе // МАИЭТ. — 1993. — Вып. 3. — С. 135; *Седикова Л.В.* Раскопки водохранилища в Херсонесе // Археологические исследования в Крыму. 1993 год. — Симферополь, 1994. — С. 135; *Седикова Л.В.* Раскопки водохранилища в Херсонесе // Археологические исследования в Крыму. 1994 год. — Симферополь, 1997. — С. 239. Зазначимо також припущення В.І. Кадеева про те, що згаданий комплекс репрезентував залишки античного гімнасія (*Кадеев В.И.* Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н. э.). — Харьков, 1996. — С. 34, 35), однак ця гіпотеза суперечить археологічним даним (*Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.А.* Жизнь... — С. 673—675).

²⁴ *Johnson A.* Römische Kastelle. — Mainz, 1987. — S. 152—162; *Johnson A.* Roman Forts of the 1st 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces. — New York, 1983. — P. 132—142; *Webster G.* The Roman Imperial Army of the Second Centuries A. D. — London, 1969. — P. 191.

²⁵ *Guillou A.* Un document sur le gouvernement de la province. L'inscription historique en vers de Bari (1011) // *Idem.* Studies on Byzantine Italy. — London, 1970. — P. 11, 12.

²⁶ *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический и Римская империя. — Київ, 1994. — С. 44—48; *Антонова И. А.* Административные здания херсонесской вексилляции и фемы Херсона (по материалам раскопок 1989—1993 гг.) // ХСб. — 1997. — Вып. 7. — С. 17; про стратегічне значення цитаделі див.: *Антонова И.А.* Юго-восточный участок... — С. 118, 119; див. також: *Зубарь В.М., Антонова И.А.* О времени и обстоятельствах возникновения так называемой цитадели Херсонеса // Бахчисар. истор.-археол. сборник. — Симферополь, 2001. — Вып. 2.

²⁷ Антонова И.А. Административные здания... — С. 14—18; Антонова И.А. Раскопки... — 1994. — С. 20—24.

²⁸ Антонова И. А. Раскопки... — 1994. — С. 19.

²⁹ Антонова И.А. Административные здания... — С. 17, 18.

³⁰ Ahrweiler H. Recherches... — P. 34; Кучма В.В. Тактика... — С. 273; пор.: Treadgold W. Byzantium... — P. 75—86.

³¹ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания. — Пет-роград, 1916. — Т. 1. — С. 210; Абрамович Д. А. Киево-Печерський патерик. — К., 1930. — С. 45. Існує дві печатки Х — початку ХІ ст., які, на думку І.В. Соколової, належали катепану Херсона (Соколова І.В. Монеты и печати византийского Херсона. — Л., 1983. — № 50, 57). На погляд Н. Зайбт та В. Зайбта, у першому випадку невірно прочитано назву посади чиновника, а в другому — місце його служби (Зайбт Н., Зайбт В. Печати... — С. 94). Як би то не було, свідчення писемних джерел є достатнім аргументом на користь того, що в 60-х роках ХІ ст. у Херсоні існувала посада катепана. Отже, аналіз джерел відхиляє тезу Ж.-К. Шене про те, що, на відміну від усіх інших прикордонних фем, які наприкінці царювання Василя II (976—1025) увійшли до складу округів на чолі з катепаном або дуксом, стратиг Херсона залишався верховним правителем області до кінця ХІ ст. (Cheynet J.-C. Du Stratège... — P. 193).

³² Cheynet J.-C. Du Stratège... — P. 181—194; Oikonomidès N. L'évolution... — P. 148—150; Ahrweiler H. Recherches... — P. 53, 54; Treadgold W. Byzantium... — P. 35, 36, 114, 115.

³³ Шахматов А.А. Повесть... — С. 210; Абрамович Д.А. Киево-Печерський... — С. 45.

³⁴ Константин Багрянородный. Об управлении... — С. 172, 173; Продолжатель Феофана. Жизнеописание... — С. 56, 57; Ioannus Scylitzas. Synopsis... — S. 73; Georgius Cedrenus. Synopsis. — P. 130.

³⁵ Guillou A. La Lucanie byzantine. Etude de géographie historique // Byzantion. — 1960. — Vol. 35; reprint, in idem. Studies on Byzantine Italy. — London, 1970. — P. 127—134.

Одержано 04.02.2002

Н.И. Храпунов

ПРЕТОРИЙ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ХЕРСОНЕ

В статье анализируется вопрос о местонахождении «претория» в Херсоне. Император Феофил (829—842) учредил в Крыму новый военно-административный округ (фему) с центром в Херсоне. В юго-восточной части города находится укрепление, ныне именуемое «цитаделью». У стен этого укрепления обнаружена надпись 1059 г., указывающая на то, что здесь существовал «преторий», ворота которого были построены наместником (стратигом) фемы.

Слово *πραιτωριου*, по Гийу, в средние века обозначало цитадель, укрепление внутри города, центр византийской администрации.

Таким образом, анализ надписи XI в. позволяет определить, что в фемный период юго-восточная часть Херсона называлась преторием и что именно Херсон был столицей фемы. Отсюда византийская администрация осуществляла управление владениями империи в Крыму.

N.I. Khrapunov

THE PRAITORION IN MEDIEVAL CHERSON

The article analyses the question of location of the praitorion in Cherson. During the reign of Theophilos (829—842) the empire established a new administrative unit (*theme*) in Crimea with the capital in Cherson. In the South-Eastern part of the town locate the fortification which is called «citadel». There is an inscription of 1059 according to which the governor (*strategos*) of the *theme* built an iron gate of the *praitorion* in Cherson.

During the Middle Ages the word *praitorion* by Gey had defined the citadel, fortification inside of the town, a centre of the Byzantine administration.

Thus, the analysis of the 11th century inscription allows one to find how the citadel of Cherson was called during the *theme* period, and is one more evidence for the fact, that Cherson was the capital of the *theme*. From there the Byzantine administration governed of the imperial territories in Crimea.